VIRGIL NEMOIANU – THE CALM OF RATIONALITY

Iulian Boldea
Prof. PhD, University of Medicine, Pharmacy, Science and Technology of Târgu Mureş; Scientific Researcher, ICSU „Gh. Şincai", Romanian Academy

Abstract: Virgil Nemoianu is undoubtedly one of the outstanding personalities of the Romanian literary critique after the Second War. It is also an authority in the field of comparatism and literary theory. The concept of Biedermeier Romantism is, for example, unremitting in historical-literary investigations that analyze the evolution of romantic current. Equally fecund for the evolution of literary research are Nemoianu's reflections on "secondary theory". Attracted by the controversial issues of the reception of literature, Virgil Nemoianu brilliantly illustrated comparative literature as a discipline of essential connections and analogies between literature and culture, from a historical perspective, in a claim that, first of all, it is from a fundamental need rationality, clarity and truth of the critical spirit.

Keywords: literary critique, comparatism, literary theory, Biedermeier Romantism, secondary theory

Virgil Nemoianu a publicat, înainte de a pleca în străinătate, câteva cărţi importante, cu impact asupra contextului literar românesc (*Structuralismul*, 1967; *Calmul valorilor*, 1971; *Utilul şi plăcutul*, 1973). Desigur, prestigiul, notorietatea, consacrarea internaţională a lui Nemoianu au fost determinate de cărţile publicate mai târziu în străinătate. În *Calmul valorilor* autorul expune observaţii de aspect teoretic referitoare la metodologiile critice, realizând şi o clasificare tipologică: critica ziaristică, cea specializată şi critica eseistică. De altfel, pentru autor, critica eseistică e cea care deţine cele mai mari şanse de a descifra în mod autentic relieful operei literare, prin capacitatea de sinteză, prin accesul la diverse domenii ale cunoaşterii, prin libertatea metodologică şi stilistică: „Acest fel de critică se ocupă de profitul pe care opera îl aduce spiritului uman sub diferite aspecte. Este singura formă de critică în care opera poate fi într-adevăr pretext, iar critica devine totuşi critică, nu devine amabilă divagaţie, autobiografie sau cine ştie ce. Importanţa acestui fel de critică ni se pare că o găsim în aceea că procură literaturii accesul în zona celor mai înalte preocupări umane, stabilind un numitor comun între acestea şi ea însăşi. Opera literară e integrată într-o istorie a sensibilităţii, într-o morfologie generală a stilurilor, în seria de peripeţii a semnificaţiilor transcendente, ea devine episod, începe să vibreze de conţinuturi tainice şi nebănuite. Aici, mi se va putea spune, critica depăşeşte literatura. Nu ştiu dacă o depăşeşte, în nici un caz, însă, nici aici, nu o epuizează. Critica nu poate epuiza literatura, iată de ce ideea restituirii integrale a operei de artă este utopică (...). Operaţia critică este analogă proiectării unei piramide sau unui con în plan, trecerii din tridimensional în bidimensional. De aici şi iluzia de «operă deschisă», de profilare nesfârşită a dimensiunilor operei. În realitate, opera este unică, fără să poată fi restituită ca atare, de unde şi legitimitatea multiplelor unghiuri de abordare, nici unul satisfăcător". Analiza, interpretarea şi evaluarea operei literare reprezintă finalităţi esenţiale ale demersului critic, ce îşi asumă, de altfel, şi o dimensiune comparatistă („O critică este evaluativă numai fiind comparatoare. Pentru ea, opera este un dat care trebuie pus în alte contexte, măsurat, judecat. Aceste contexte pot să fie pur literare: în acest caz opera este plasată în interiorul tradiţiei literare locale, naţionale sau universale şi comparată cu alte opere de acelaşi fel").

În observaţiile preliminare ale cărţii *Micro-armonia* (1977, trad. rom.1996), Virgil Nemoianu exprimă relieful identitarului său cultural, aflat într-o continuă, tensionată şi dinamică relaţie antinomică: între Est şi Vest, între totalitarism şi liberalism („Anume încărcături sentimentale şi trăiri sociale se văd transportate din estul Europei în Vestul îndepărtat al lumii occidentale şi «traduse» acolo sau topite în matrici raţional inteligibile"). În această carte, ce are subtitlul *Dezvoltarea şi utilizarea modelului idilic în literatură*, autorul îşi asumă ca obiectiv recuperarea din unghi critic a unei specii literare discreditate mult timp, idila, considerată model literar, cu numeroase contaminări semantice şi stilistice faţă de specia pastoralei. Idila este, observă autorul, „un fenomen specific unei anumite perioade", un „gen literar considerat minor" care „capătă demnitate literar-istorică", definindu-se într-o mare măsură printr-o „viziune stilizată a unei realităţi ideale". *Oteorie a secundarului* (1989), cu subtitlul *Literatură, progres şi reacţiune*, dezbate problematica desenului conceptual adesea reacţionar al literaturii. Virgil Nemoianu procedează, cu tact şi echilibru conceptual, la revizuirea şi redimensionarea epistemologică a conceptului de reacţionarism, susţrăgându-i ţinuta semantică de sub orice tutelă politică depreciativă: „Literatura şi arta nu intră în tiparul ordinii umane: ele ţin de iraţionalitate şi aleatoriu, surpriza şi dispersiunea fac parte din însăşi esenţa lor". Estetismul, definit printr-o poziţie antitetică faţă de avatarurile istoricităţii, e perceput de Virgil Nemoianu prin grila unei atitudini oarecum utopice. Referindu-se la imperativele progresului estetic, criticul remarcă faptul că „natura progresului în artă şi în literatură diferă fundamental de natura progresului istoric. În linii mari, o operă de artă poate oferi, prin sclipirile ei, o soluţie durabilă crizei istorice subiacente: o operă idilică sau senincomică realizează acest lucru în mod direct, una tragică sau satirică în mod indirect (…). Dezvoltarea istorică nu are (însă) nevoie de răspunsuri ideale sau autonome, ci de negaţii empirice ale contradicţiilor". Reacţionară, într-un anumit sens, prin chiar natura ei, literatura „poate deveni duşman prin simplul fapt că *este* literatură". Concluzia cărţii lui Nemoianu este aceea că literatura este secundară pentru că „nu se poate opune cu adevărat istoriei şi politicii" (N. Manolescu). Finalul cărţii este dedicat unor aprecieri şi observaţii despre critica literară şi despre raporturile ei cu literatura, în relaţia ambiguă, paradoxală dintre principal şi secundar.

Îmblânzirea romantismului (1984, trad. rom. 1998) reprezintă cea mai importantă operă critică şi teoretică a lui Virgil Nemoianu, o carte foarte dificil de încadrat într-o tipologie prea fermă, o carte ce îşi conservă, în ciuda arhitecturii riguros-metodice şi a demonstraţiei de maximă acurateţe, un nucleu ideatic foarte dificil de fixat în tipare rigid-raţionaliste sau sub specia unor percepţii critice prea stricte. Cartea lui Virgil Nemoianu are ca punct de plecare ideea, pe deplin motivată, a unei dinamici evolutive a romantismului, curent literar definit prin grila unei tulburătoare diversităţi tematice şi stilistice din care se alcătuieşte, de fapt, identitatea paradoxală şi complexă a acestuia în istoria literaturii universale. O astfel de evoluţie convergentă şi bipolară exprimă genul proxim al definiţiei nuanţate a romantismului: „Romantismul se sustrage definirii tocmai din cauza bogatei sale diversităţi. Poate că mai mult decât alte curente literare, romantismul reflectă varietatea culturii europene. Dar probabil că principala dihotomie a romantismului este opoziţia dintre grandioasele fantezii şi viziuni ale epocii revoluţionare (high-romanticism) şi reveriile, sentimentalismul şi ironiile complicate şi decepţionate ale perioadei post-napoleoniene. O dată găsit numitorul comun al operelor scrise în aceste perioade, cu siguranţă că vom putea vorbi mai convingător despre romantism". Plecând de la antinomia, expusă în mediul cultural german, între aşa-numitul *High-romanticism* şi fazele „terminale, moderate" ale romantismului, teoreticianul radiografiază, cu fineţe analitică, acest „romantism îmblânzit", cunoscut sub numele de „modelul/ epoca Biedermeier". Demn de interes este modalitatea în care *modelul Biedermeier* este identificat de autor în spaţii culturale diverse, criticul observând că „legătura dintre epocile succesive din literatura germană nu se reproduce identic

în toată Europa, şi analiza pe care ne-o propunem ar nega de îndată orice încercare de generalizare absolută. Cu toate acestea, abundenţa şi varietatea legăturilor dintre H.R. şi literatura germană a anilor 1820-1840, precum şi personalitatea complexă a epocii Biedermeier ca perioadă literară şi socio-culturală merită o mai mare atenţie". Prin recursul la unele teorii sau aserţiuni ale unor istorici literari de largă autoritate în domeniu (Paul Klukhohn, Julius Wiegand, Gunther Weydt şi Wilhelm Bietak), Virgil Nemoianu inventariază unele caracteristici semnificative ale romantismului „îmblânzit": înclinaţia spre moralitate, mixtura între realism şi idealism, relaţia biunivocă intimitate/ idilism, absenţa pasiunii, oţiul, starea de satisfacţie şi împlinire, cultivarea glumei benigne, apelul la resursele tradiţiei şi resemnarea. Se precizează, de altfel, faptul că termenul Biedermeier a avut la început un sens oarecum peiorativ. Foarte atent la principiile, metodele şi resursele conceptuale ale comparatismului, sensibil, în egală măsură, la unele demersuri cu caracter social-istoric, Virgil Nemoianu expune condiţiile care au favorizat apariţia epocii Biedermeier, adică perioada de după anul 1815, o perioadă ce a resimţit cu acuitate „şocul spiritual şi social al epocii precedente". După o perioadă istorică ce s-a caracterizat prin convulsii şi seisme istorice, cu o temporalitate demonizată, caracterizată prin rupturi, dislocări şi dezintegrări ontologice, sunt căutate acum spaţii securizante, integratoare, generatoare de confort ontic, în care elanurile fiinţei să se domolească. Aceste spaţii pe care le relevă Virgil Nemoianu sunt familia, casa, vatra, peisajele locale, apelul la „sensibilitatea feminină", cultul principiului matern etc. Soluţiile existenţiale, etice, gnoseologice întrevăzute de reprezentanţii acestei epoci au capacitatea de a restrânge presiunile unei temporalităţi dezagregante, dar şi de a exclude o eventuală disoluţie spaţială. Virgil Nemoianu se referă la cinci categorii în care se regăseşte nevoia de linişte, securitate şi confort a unei lumi traumatizate de antecedentele istorice agresive. Acestea ar fi: „marea ordine a imperiului şi armonia universală", „proiectele utopice şi revoluţionare", stabilitatea (care derivă din potenţialul de confort şi progres al clasei mijlocii), empirismul şi „specializarea într-un domeniu anume", precum şi dinamica ambivalentă a individului, care e perceput ca sursă, sau spaţiu pulsatoriu al unor contrarii foarte dificil de conciliat. Criticul se întreabă, însă, în mod semnificativ, dacă poate fi perceput Biedermeier-ul ca o etapă de degradare insinuantă a romantismului, o fază de destabilizare a coerenţei sale originare, de „îmblânzire" a intensităţii primordiale a H.R., modelul Biedermeier devenind, în acest fel, un „romantism relativizat şi lipsit de vlagă".

Virgil Nemoianu este interesat de meandrele semantice ale raportului dintre aparenţă şi esenţă, dintre virtualitate şi realizare, subliniind existenţa unui hiatus între ideal şi real în perimetrul spiritului romantic: „Putem spune că Biedermeier-ul (sau romantismul târziu) a reprezentat de fapt secularizarea unei secularizări. Şuvoiul energic al renaşterii totale, depline (care, după Abrams, era secularizarea modelului creştin), a fost curând domolit şi readus în sfera posibilului. Exagerând puţin, am putea spune că, până la urmă, romantismul esenţial nu putea suferi decât un proces al declinului şi melancoliei, căci paradigma pură era imposibil de obţinut. Romantismul trebuie să devină tăcere - sau adaptare. Orice romantism practic este un romantism târziu".

Modelul Biedermeier este sesizat, însă, şi ca o formă de retragere a eului dinaintea unei realităţi istorice vehemente, instabile, sau inconfortabile. În această privinţă, utopia şi idilismul cu aparenţe utopice reprezintă modalităţi de regresiune a unor indivizi sau a unor colectivităţi din faţa unei istorii declinante, căci „idilismul, scrie Nemoianu, oferă un context vizual şi conceptual epocii Biedermeier, dând culoare acţiunilor sale, sau chiar tendinţelor politice radical-naţionaliste, democrate sau socialiste. Ele sunt angajate într-o lume a posibilului, într-o muncă de îmblânzire". Genurile, speciile literare şi categorii estetice ilustrative pentru emergenţa epocii Biedermeier sunt tragicomedia şi grotescul: „Transformările repetate ale comicului în tragic ilustrează imposibilitatea de a organiza

lumea într-un mod coerent, după modelul H.R. (sau al romantismului esenţial). Unitatea organică a lumii este iremediabil distrusă, iar o încercare de a face fuziunea între real şi ideal e sortită să declanşeze dezastrul. Unica armonie posibilă în romantismul târziu este o microarmonie sau o armonie parţială - armonia familiei şi a căminului, armonia unor grupuri sociale şi a unor peisaje restrânse, armonia idealurilor dezrădăcinate sau pur şi simplu armonia socio-politică a radicalismului - însă nu armonia H.R., cea care putea transcende contradicţiile şi opoziţia tragic-comic. Concepţia Biedermeier despre lume va implica imaginea unei lumi dramatice cu o împărţire întâmplătoare a elementelor frivole şi a celor serioase, ea având aşadar o concepţie fundamental comică. Tragedia va apărea din tendinţa de a vedea aceste elemente organizate într-o manieră inteligibilă".

Virgil Nemoianu clarifică şi nuanţează cele mai importante aspecte care structurează modelul Biedermeier, explorând şi analizând cu minuţie un stil romantic individualizat, determinat de o stare de criză. Observaţiile criticului, sintetice, generalizatoare şi integratoare, sunt prelungite în analize minuţioase apte să demonstreze apartenenţa unor scriitori sau texte literare la tectonica paradoxală a „romantismului îmblânzit". Este limpede că demonstraţia criticului comparatist se fundamentează pe „un context pluralist" şi impune „o gamă largă de explicaţii posibile asupra unui fenomen literar". Din această perspectivă, aşa cum subliniază criticul în *Postfaţă*, „întreaga producţie literară a epocii ar putea fi descrisă satisfăcător printr-un set de mituri, imagini ascunse şi mişcări psihologice". Aceste „imagini ascunse" sunt: căutarea tatălui absent, a moştenirii, parabola fratelui risipitor, prezenţa feminităţii absente etc. Cartea lui Virgil Nemoianu demonstrează, înainte de toate, complexitatea, diversitatea şi profunzimea fenomenului literar romantic, ajustând sau nuanţând perspective mai vechi sau mai noi şi expunând, cu fineţe şi rigoare, o viziune viabilă şi justă asupra unei epoci literare „marginale". Virgil Nemoianu a publicat un studiu critic despre poezia lui Ştefan Aug. Doinaş, aplicat şi riguros, cu perspective, analize şi demonstraţii reieşite din contactul strâns cu textul literar. Un eseu pe teme religioase, *Jocurile divinităţii*, circumscrie unele probleme şi teme ale culturii contemporane, impregnate de tarele şi beneficiile globalismului, iar *România şi liberalismele ei* inventariază şi descrie metamorfozele ideologiei liberale în contextul civilizaţiei române moderne. *Tradiţie şi libertate* (2001) este, pe de altă parte, o carte care „tratează relaxat şi senin subiecte care la noi vor stârni încrâncenări persistente, polarizează spiritele între autohtonişti şi occidentalizanţi, pro şi contra americani, pro şi contra religiei versus secularism în mileniu al treilea" (Monica Spiridon).

Cartea *România noastră* (2009) conţine conversaţiile „berlineze" ale lui Virgil Nemoianu cu Sorin Antohi şi relevă, dincolo de diversitatea subiectelor, pregnanţa unei teme centrale, recurente, obsedante: tema identitară. Legitimarea apartenenţei la cultura şi la mentalitatea românească, modelul spiritual tutelar al intelectualului român stabilit în Statele Unite le Americii, aporiile ideologice infiltrate în arhitectura culturii româneşti, toposul exilului, reflecţiile dedicate fenomenului religios religioasă, interogaţiile provocate de fenomenul globalizării şi de relaţiile României cu Occidentul sau cu Statele Unite, toate aceste toposuri structurează această carte caracterizată de fervoarea argumentaţiei şi de luciditate, de raţionalitate şi de pasiune. În *Cuvânt*-ul *înainte* al cărţii, Sorin Antohi expune argumentele şi motivaţiile propriul său demers, subliniind actualitatea şi caracterul provocator al temelor şi subiectelor abordate în convorbirile cu Virgil Nemoianu, desfăşurate la Berlin, în perioada 17-21 iunie 2005: „Cartea de faţă documentează aşadar o întâlnire veche de câţiva ani (în plan subiectiv, ea fixează foarte bine şi starea noastră de spirit de atunci), dar a rămas la fel de actuală în privinţa marilor sale teme, devenind o mărturie de istorie recentă în privinţa detaliilor unor evoluţii trecute care nu trebuie uitate, cel puţin fiindcă tranzienţa actualităţii imediate şi notaţiile «la cald» se cer integrate, prin depăşirea regimului lor specific de istoricitate, în fenomenologia devenirii noastre pe termen mediu şi

lung". Prima parte a cărţii, *Formarea unui umanist în România anilor 1940-1960* expune, prin intermediul exerciţiului anamnetic care, dincolo de subiectivitatea inerentă, impune prin rigoare şi tact, principalele etape ale devenirii intelectuale a lui Virgil Nemoianu, născut şi crescut „într-un mediu în care cărţile erau peste tot, erau tot soiul de cărţi, în tot soiul de limbi, la tot soiul de niveluri". Lectura devine, pentru tânărul Nemoianu, cale de acces spre un spaţiu al eliberării spirituale, într-un spaţiu acultural şi dogmatic, o formă de refugiu şi de articulare a unui „sistem alternativ faţă de lumea comunistă care ne domina". Întâlnirea cu cerchiştii (Radu Stanca, Negoiţescu, Doinaş, Regman, Balotă, I.D. Sîrbu) va reprezenta pentru Virgil Nemoianu o etapă esenţială a modelării de sine; tânărul intelectual descifrează, în conduita culturală şi în opera cerchiştilor, „un raport armonios între ideile tradiţionale, pe care eu credeam că numai «burghezii» pot să le aibă, şi că în lumea literară ele nu pot să existe, şi pe de altă parte o deschidere spre modernism, spre progres, spre experiment, spre avangardă, spre lucruri de felul ăsta. Deci legătura asta, dialectica asta între tradiţie şi inovaţie mie mi se părea extraordinară".

Modernizările şi demodernizările României, al doilea capitol, se constituie ca o schiţă aplicată de istorie a mentalităţilor româneşti, de la faza modernizării incipiente a „elementului local, indigen" din secolul al XIX-lea. O afirmaţie paradoxală a lui Virgil Nemoianu se referă la Unirea de la 1918, care, în ciuda efectelor sale benefice copleşitoare, a avut şi „o parte negativă": „Aici am să spun un lucru care ştiu că îl va şoca pe aproape oricare cititor din România. Anume: există şi o parte neagră a unificării naţionale de după primul Război Mondial. Vechiul Regat începuse într-adevăr, cum spui, o instituţionalizare sau cristalizare a modernizării. Existau o serie de lucruri bine aşezate, o burghezie care era în curs de dezvoltare, o viaţă care avea dulceaţa ei. Asta e realitatea. Simultan, dincolo de Carpaţi, exista de asemenea o lume bine aşezată, în tradiţie Biedermeyer, era o burghezie cu băncile ei, era o ţărănime independentă, uneori bogată, era un sentiment al legalităţii, o toleranţă, bunăoară între ramurile ortodoxă şi greco-catolică (ceea ce mai târziu nu s-a mai întâmplat). Ei bine, unificarea, nu vreau să spun că a fost un lucru rău istoric, dar a avut şi o parte negativă, fiindcă a zguduit un pic prea tare lucrurile care în cele două jumătăţi erau de fapt binişor aşezate şi mergeau pe o matcă bună şi sănătoasă. E un lucru care trebuie luat în consideraţie. Nu tot ce ţine de unificare a fost ceva frumos sau admirabil".

Disincroniile observate de Nemoianu în evoluţia culturală de după 1989 se referă la emergenţa unui mare număr de publicaţii de toate tipurile, categoriile şi calibrele, la proliferarea unor instituţii culturale sau academice, nu toate de cea mai bună calitate, ceea ce a condus la confuzii axiologice, la unele exagerări şi aporii conceptuale. Pe de altă parte, anexarea fără prea mult discernământ a unor produse, teme, concepte şi resurse ideologice sau epistemologice occidentale a condus la deformări, imitaţii sterile, dar şi la o blocare a şanselor reale ale unei deschideri autentice şi de durată a orizontului cultural. O astfel de realitate precară, prin gândire şi conduită ideologică precară, prin servilism conceptual se regăseşte în mare măsură şi în politică. Sorin Antohi remarcă faptul că „România este un teritoriu periferic în care se înfruntă versiunile radicale până la caricatură ale unor idei şi ideologii care în contextul lor natural de existenţă, chiar când devin rigide, sunt parcă mai puţin pernicioase", în timp ce Virgil Nemoianu observă, şi el, că „dacă te uiţi la spectrul gândirii politice şi al practicii politice româneşti, el apare ciuntit. Merge de la stânga până la centru-stânga, aproximativ, deci este de fapt îngust. Nu că nu cuprinde dreapta, dar nici măcar centrul nu este ca lumea reprezentat în acest evantai al gândirii ideologice şi al practicii politice. Asta e o chestiune gravă".

Dialogurile despre *Exilaţi, emigranţi, remigranţi*¸ despre *Intelectuali, politicieni, instituţii*, despre *Biserici, religie, politică* sau despre direcţiile noi în cultura românească suscită interes prin dozajul adecvat de argumentaţie logică şi spirit confesiv, prin relevanţa substratului ideologic, dar şi prin suflul polemic, deloc lipsit de o finalitate constructivă.

Demne de interes sunt, în acelaşi timp, sancţionarea promptă a tarelor societăţii şi culturii româneşti, critica deficienţelor etice şi a inflamărilor ideologice, a complexelor manifestate de-a lungul timpului la noi, cu momente de entuziasm pletoric şi cu etape de abulie, recesivitate sau stagnare. Echilibrul opţiunilor ideologice, deschiderea conceptuală, postura echidistantă, forţa de sugestie a rememorărilor, raţionalitatea ca metodă şi stil de gândire reprezintă mizele majore ale cărţii. *România noastră* este o carte incitantă, edificatoare, prin alura enunţurilor, prin verva asocierilor şi precizia disocierilor, prin analizele temeinice ale paradoxurilor şi meandrelor culturii româneşti de ieri şi de azi.

Atras de problemele sensibile, de situaţiile paradoxale sau de unele aporii ale receptării literaturii, Virgil Nemoianu a ilustrat cu strălucire comparatismul ca disciplină a conexiunilor şi analogiilor esenţiale dintre literaturi şi culturi, din perspectivă istoricistă, într-un demers ce se revendică, în primul rând, de la o fundamentală nevoie de raţionalitate, de claritate şi adevăr a spiritului critic.

BIBLIOGRAPHY

N. Manolescu, în „România literară”, nr. 4, 1990; Călin Mihai Andreescu, în „Dialog”, mai, 1990; Adrian Marino, în „Jurnalul literar”, 29 oct. 1990; Mircea Mihăieş, în „Orizont”, nr. 12, 1993; Cristian Moraru, *„Fără iluzii” despre „fertila pluralitate”*, în *Contrapunct*, anul 1, nr. 5, vineri2 februarie 1990; Monica Spiridon, *Progres şi reacţie*, în *România literară,* anul XXIII, nr. 47, joi 22 noiembrie 1990; Mihai Zamfir, *Vocea înăbuşită, în 22, anul V, nr. 28 (229), 13 – 19 iulie 1994;* Ştefan Borbely, *Xenograme*, Oradea, Editura, Cogito, 1997; Diana Adamek, *Jocuri şi sărbători*, în *Apostrof*, anul IX, nr. 1-2 (92-93), 1998; Nicoleta Sălcudeanu, *Luarea în ezitare*, în *Vatra*, serie nouă (1971), anul XVII, nr. 4 (337), aprilie 1999; Mihai Dragolea, *Note la un şir de observaţii*, în *Vatra*, serie nouă (1971), anul XVII, nr. 4 (337), aprilie 1999; Ioana Pârvulescu, *Demnitatea idilei*, în *Vatra*, serie nouă (1971), anul XVII, nr. 4 (337), aprilie 1999; Ion Buzera, *Reinventarea lecturii*, Craiova, Editura Aius, 2000; Dan C. Mihăilescu, *Literatura română în post-ceauşism*,Iaşi, Editura Polirom, 2004; Ion Stanomir, *Conştiinţa conservatoare*, Bucureşti, Editura Nemira, 2004; Iulian Boldea, *Vârstele criticii*, Editura Paralela 45, Piteşti, 2005; Olimpia Berca, *Provincia literară*, Timişoara, Editura Eubea, 2008; Dan Stanca, *România lui Virgil Nemoianu*, în *Românialiberă de weekend*, anul XIII, nr. 680, vineri, 17 iulie, 2009; Iulian Boldea, *Paradoxuri şi interogaţii*, în *Apostrof*, anul XXI, nr. 1, 2010; Număr special *Virgil Nemoianu*, „Vatra”, nr. 5-6, 2010; Vladimir Tismăneanu, în *Orizont*, nr. 23/2011; Mihai Zamfir, în *România literară,* nr. 29/2012; Andrei Terian, în *Euphorion*, nr. 9-10/2012; Mihai Zamfir, în *România literară,* nr. 15/2014; Marius Miheț, în *România literară,* nr. 6/2014.